

Aan alle damvrienden,

SCHAKEN, DAMMEN, MOLENSPEL EN TRIKTRAK.

Een Nederlands/Vlaamse cultuurhistorie.

Veel dammers weten van de liefde van Arie van der Stoep, Jan de Ruiter en Wim van Mourik voor de geschiedenis van het damspel.

We schreven alle drie in dambladen, boeken of op internet. In 2019 over damspel in de kunst; in 2021 over heden en verleden in het Engels en Nederlands.

Vier jaar lang hebben we hard gewerkt om onze 140 jaar zoekwerk samen te brengen in het boven genoemde boek:

Schaken, dammen, molenspel en triktrak. Ondertitel: "Een Nederlands/Vlaamse cultuurhistorie".

Deze keer geheel in het Nederlands.

Het boek is te zien als een wetenschappelijke studie, we verantwoorden alles heel nauwgezet met een enorme namen- en literatuurlijst.

Arie heeft het vermogen alles met een soepele pen makkelijk leesbaar aan elkaar te schrijven.

Niet eerder verscheen een boek met zo'n samenvattende inhoud.

Het unieke boek wordt in beperkte oplage (non-profit) door ons zelf uitgegeven. De kostprijs kunnen we bijzonder laag houden door kleine sponsoring (voor de porto) en een goede goedkope Poolse drukker.

Het boek is gebonden, hardcover, 424 pagina's, 534 afbeeldingen in kleur (enkele in zwart-wit), 20 tabellen, 4 grafieken. Het boek komt beschikbaar ca 15 november.

Te bestellen voor **30,-- euro inclusief porto in Nederland** bij: **Wim van Mourik**,
wavanmourik@planet.nl

Bankrekening : **NL76INGB0002044673 t.n.v. W.A. van Mourik**

Zelf aanleveren per mail: Adresgegevens

Aan besturen van clubs: Denk aan een presentboek voor: jubilarissen, prestaties etc.

Voor de KVD-leden: Denk aan Sinterklaas, Kerst en verjaardagen etc.

Wees er snel bij! Het is niet te voorzien dat er een tweede druk komt.

In **39 hoofdstukken** behandelen we een veelheid aan thema's. Onder deze tekst tref je een aantal gescande pagina's aan van enkele van de thema's:

Titel omslag

- 108-112 Lood-tin metalen insignes uit de middeleeuwen
- 141-159 Damspel op het kleine bord
- 243-261 Verbaas je over de oude spelborden die we hebben weten te vinden
- 273-277 In de wereld van flora en fauna zien we het dammen en schaken terug:
het damhert, dama dama; [Rembrandt beeldde de "dambordhoorn" af!]
- 282-294 Miniatuur zilveren dambordjes in luxe poppenhuizen
(We vonden er 40! Wel schijfjes - geen schaakstukken)
- 314-321 Benoeming van damborden in de wereld van keramiek
- 331-335 Hoe een geruit bord benoemd wordt in ABC-boeken voor kinderen: dambord
- 338-349 Het spelbord functioneerde in trekschuiten, beurtschepen en op stoomschepen

We hebben graafwerk gedaan dat niemand voor ons heeft gedaan. Jan de Ruiter ploegde door duizenden inventaris-protocollen van notarissen!

Voor de dam-en schaakwereld brachten we zo geheel nieuwe informatie naar boven.

Ja, er wordt tegen heilige huisjes geschopt. Dat schaken zo belangrijk was daar rekenen we mee af. We keren de wereld om: het schaken heeft elementen juist overgenomen van het damspel:

- De naam Dame komt van "dam"
- De lange beweging van de Dame is overgenomen uit het damspel
- Roofschaak was een vorm van opsnoepen van zoveel mogelijk schaakstukken.
De beroemde schaker Philidor klaagt er zelfs over.
Je ziet terug in het damspel! Precies wat een dammer doet. Schijven veroveren.

En

- Van het "quaak-spel" op het schaakbord bestaat geen enkele beschrijving. Ben je

nieuwsgierig ernaar? Alleen ons boek vertelt erover.

Vanaf de middeleeuwen tot aan de 19e eeuw was dammen het meest gespeelde spel. We bewijzen het aan de hand van de vele thema's.

De 424 pagina's lees- en kijkplezier wens ik iedereen van harte toe, scroll voor een kleine blik op wat je te wachten staat.

En iedereen snapt de bedoeling van deze mail. De bestelling zien we graag tegemoet.

Groeten van Wim van Mourik

Titel voorkant en achterkant

Centraal in dit boek staan vier bordspelen in woord en beeld: schaken, dammen, molenspel en triktrak (vaak backgammon genoemd). Welke sociale klassen speelden deze spelletjes in en na de middeleeuwen? Was er een spel dat onze voorouders het liefst speelden, of een spel dat eruit sprong omdat zij het bijzonder vonden? De antwoorden op deze vragen stelden de drie schrijvers in staat de positie van elk van deze spelen in onze cultuur te bepalen.

De bronnen die dit mogelijk maakten zijn divers. De honderden reproducties van schilderijen en tekeningen helpen mee de vraag te beantwoorden welke klassen de vier genoemde spelletjes speelden. Dat doen ook romans, toneelstukken en gedichten, maar die bieden soms als extraatje het oordeel van een auteur over een bepaald spel. De middeleeuwse keuren, waarin overheden voorschreven wat de burger wel en niet mocht, verschaffen ons veel informatie. Hoe verzot was de middeleeuwer op kwaken, een dobbelspel op het schaakbord dat hij speelde in de kroeg. En in diezelfde kroeg, te midden van dronkemansgelal, schreeuwende en messentrekkende ruziezoekers, schaakten leden van de onderklasse met dobbelstenen in de hoop de ingezette stuiver binnen te harken. En triktrak en dammen, hoe gewild waren ze wel niet!

Schaken, dammen, molenspel en triktrak

Schaken, dammen,
molenspel en triktrak

Wim van Mourik
Jan de Ruiter
Arie van der Stoep

Lood-tin figuren: pag 109

ningen ten toon [Van Beuningen en Koldewij 1994]. De onderwerpen van de insignes liepen uiteen van Maria, Christus en tal van heiligen tot erotische scènes, fabelwezens en alledaagse voorwerpen en massen geproduceerd en gegoten in goedkoop loodtin. Aanleiding was het zojuist verschenen boek van Van Beuningen en Koldewij.

Een der objecten is het 6x6-bord van $\diamond 12.3$. Waar het werd gevonden is niet duidelijk, het was Nieuwland, Rotterdam of Amsterdam.

Molenaarspenning

Een molenaarspenning werd uitgegeven door het molenaarsgilde. Wij noemen het spel op de zijde van de penning links molenspel. In de middeleeuwen was de Nederlandse naam MARELLEN of MORELLEN; dit is de oudst mij bekende bron die de molenaar met het molenspel verbindt.

$\diamond 12.4$ Molenaarspenning
[Bodemvondst Koen Goeminne (België)]

Pelgrimsampul

Pelgrimsampullen zijn volgens de vinder, de Belg Filip Behiels, tussen de 11e eeuw en de 16e eeuw te dateren (soms nog iets jonger). De inhoud kan (kon) heilig water bevatten of door een bisschop gewijde

$\diamond 12.5$ Pelgrimsampul, 22x40 mm.
[Bodemvondst Filip Behiels]

olie. De ampul kon ook dienen als bewijs dat men zijn pelgrimstocht had verricht. Soms is aan de hand van de tekening op de ampul de locatie te achterhalen. Helaas zijn de meesten niet te lokaliseren. Deze ampul met het thema molenspel was nog niet eerder bekend. De kepers op de keerzijde stellen mogelijk een voorstelling van een (stads)wapenschild voor.

Het speltafeltje

Kinderdelft, deze titel gaf Annemarieke Willemsen in 1998 haar dissertatie over middeleeuws speelgoed in de Nederlanden mee. Het woord staat voor het plezier van het kind, het plezier van de kindertijd. Zij ontleende het woord aan Jacob van Maerlant (1230-ca. 1300), die het gebruikte in zijn "Spiegel Historiae", het werk waarin hij de geschiedenis beschreef in het licht van de christelijke openbaring—Van Maerlant was een middeleeuwer, een andere insteek valt niet te verwachten. Willemsens boek vergunt ons een blik op vier miniatuur speltafeltjes uit de late middeleeuwen, gegoten van tinlood in een mal. Drie beschreven vondsten werden gedaan in Amsterdam, Den Bosch en in Nieuwlande. Onder $\diamond 12.6$ nummer vier, eveneens gevonden in Amsterdam.

$\diamond 12.6$ Tafeltje op schragen met spelborden op blad
1xbxh 40x15x15 mm.
Archeologische opgraving Amsterdam (Nes/Rokin)
[Collectie: Dienst Stedelijk Beheer,
afdeling Archeologie, Amsterdam]
Foto A. Willemsen.

De volgende afbeelding ($\diamond 12.7$) is een fragment van wat waarschijnlijk een speltafeltje is. De rechterrond is versierd met een cirkelmotief. Misschien ook de linkerrand? Zoals het ernaar uitziet, is het een derde gedeelte van een speltafeltje met rechts triktrak met aan de andere zijde het ontbrekende molenspel en een geruit bord.

Onze bron is de —niet meer bestaande— site Bodemvondsten.

Schilders uit de Nederlanden over het damspel

◊18.10 In de trant van Adriaen Brouwer

(Ca. 1604–1638) ca. 1650

[Veilinghuis Venue, Amsterdam, 2 november 2000]

Dammende boeren in een kroeg: het enige bewijs uit de 17e eeuw dat er in een kroeg werd gedamd.

De vader van Brouwer tekende kartons voor wandtapijten, in 1614 verhuisde hij naar Gouda. Adriaen vertrok naar Amsterdam, waar hij onderdak vond bij een Vlaamse herbergier die tevens schilderde. Adriaen tekende en schilderde, vooral paneeltjes met boeren in een kroeg die roken, vechten, dansen, drinken, kaarten, al spoedig verwierf hij een zekere faam. Brouwer lijkt een beetje op onze Frans Hals, vonden Haarlemse kunstenaars, hij slaagt er net als Hals in emoties vast te leggen.

De navolger van Brouwer die verantwoordelijk was voor het tafereeltje hiernaast trof de emoties van de speler en de toeschouwer: dammen vereist concentratie.

◊18.11 Adriaen Matham (1590–1660) 1641, tekening met pen en inkt in bruin op zwart krijt
In een reisverslag van het bezoek van de Nederlandse ambassadeur aan de sultan van Marokko,
September 1640–November 1641 (Zie ook hoofdstuk 32)

[Atlas Blaeu-Van der Hem]

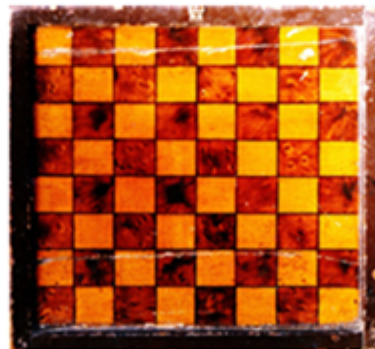
Ø25.2 Spelbord 64 ruiten met geschilderde niet te identificeren vogel.

1800-1900, 37x37x4 cm, op-hangoog in het midden van de bovenlat.

Bij het bord een schijfendoosje uit 1885 met benen schaakstukken; behoorde het doosje bij het bord of werd het apart aangeschaft? [Particulier bezit Wommels (1993)]

Ø25.3 Spelbord 64 velden, 1800-1900, initialen P. S., kaartspel met dame in het midden [Museum Mr. Simon van Gijn, Dordrecht]

De toenmalige museumdirecteur, P.N.Hj. Domela Nieuwenhuis, schatte het bord op basis van de jurk van de vrouw en haar kapsel op midden 19e eeuw.

Ø25.4 Is dit een Hollands product, met z'n knotwilgen, boerenlandschappen, een boot op het water? Of niet, omdat er een kameel door de velden dwaalt? En is het een spelbord of een schilderij? Erwin Glonneger [1999:272] ziet er een 19e-eeuws Nederlands dambord in (met blanco achterzijde?).

Dit kunstwerk behoorde vroeger tot de verzameling van de Duitse schaakgrootmeester Lothar Maximilian Lorenz Schmid (1928-2013) in Bamberg. Huidige verblijfplaats onbekend.

Flora en fauna: pag 293

27. Flora en fauna

Schaken en dammen

Op 1 maart 1532 maakte notaris E. Mat. Contat een notitie over de facelift die de vloeren van het stadhuis van Bordeaux nodig hadden: *Fauldra rabilher tous tous bricaiges de toutes les chambres en forme de deme* [Godefroy 1880-1902 deel 2:494]: De tegels van de vloer in alle kamers moeten ruitsgewijs gelegd worden, letterlijk in de vorm van een DAMIER. In de jaren 1579-1601 werkte de Franse historicus Claude Fauchet (1530-1602) aan een geschiedkundig werk. De afstammelingen van koning Lodewijk VI van Frankrijk (1081-1137), bijgenaamd de Dikke, droegen een wapen met ruiten in goud en azuur, zoals de ruiten van een DAMIER of TABLIER, schrijft Fauchet. Het bord wordt ook wel ESCHQUIER genoemd, omdat men erop schaakt.

Hier gebeurt iets zeer ongewoons. Niet lang vóór of misschien tijdens het koningschap van de Dikke ontdekte Frankrijk het schaakspel, gespeeld op een geruit bord. Het speel heette ESCHES, het bord ESCHQUIER. Uiterlijk in de eerste helft van de 14e eeuw gingen ook dammers op dit bord spelen, dus op het ESCHQUIER. De Bordeauxse notaris echter noemde het bord in 1530 DEME (DAMIER) en in de woordkeuze van Fauchet klinkt eind 16e eeuw een voorkeur door voor de naam DAMIER boven ESCHQUIER. Het 14e-eeuwse Engels kende eenzelfde zeldzame bete-

kenisverandering van een woord, zie hoofdstuk 11: de spelnaam CHECKERS betekende eerst *schaken*, daarna *dammen*. De semantische shift in Frankrijk en Engeland bewijst dat dammen er in de 14e eeuw vele malen populairder was dan schaken, waarbij zij aangekend dat de taal in Engeland het eerder zichtbaar maakt dan in Frankrijk.

Het damhert

Elke Nederlander kent het damhert, uit eigen waarneming of uit het krantebericht dat damherten in de Noord-Hollandse duinen een plaag worden en er voor afschot wordt gepleit. Waarom het beest DAMHERT heet, is begrijpelijk: vanwege het ruitenpatroon op z'n rug. Maar waarom heet het DAMHERT en geen SCHAAKHERT? Eenvoudige vraag, zie DAMIER en ESCHQUIER.

Flora en fauna

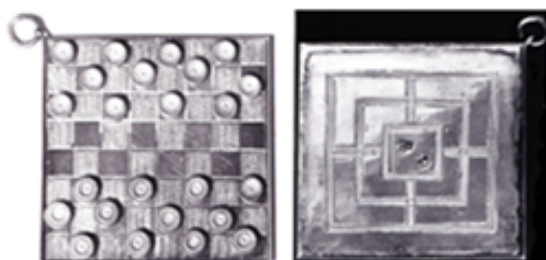
Het benoemingsprincipe is geldig voor de planten en dieren die schaak respectievelijk dam heten. Ik maak een beperkte keuze, een boek is geen Ark van Noach. Maar eerst iets over de twee namen die elke plant en elk dier heeft.

Latijnse en Nederlandse namen

Ooit trok ik veel op met een vriend die beroepshal-

◊27.1 Antonio Tempesta (Italië, 1555-1630) Damhert Ets, 9,5x13,7 cm
[Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-P-H-H-521]

◊29.19 Johannes Adrianus van Geffen, 1777
8x8-dambord / molenbord
Hoekoog met ring, 5,1x5,1cm, 34 gram
13 schijven met rozet, 11 met concentrische ring
D. 0,6x0,2 cm.
[Westfries Museum, Hoorn
Inv. nr. bord L 81, schijven L 156]

8x8-ruitenbord, zilver

Zie voor dit type ◊29.20. Of de achterkant een molenpatroon bevat, is me onbekend.

◊29.20 N.N., 18e eeuw, met hoekoog.
Dertien vierkante schijven met rozet en
twaalf ronde schijven met rozet
[Amsterdam Museum, inv. nr. 5880.2]

Zilveren 64-ruitenbord met versiering

In 2021 kwam er een bijzonder dambord –indien het tenminste om een dambord gaat– op de markt, zie

◊29.21 8x8-dambord met achtpuntige ster, na 1814
Met merkteken: een zwaardje.
Hoekoog met ring, 4,1x4,1 cm
[Veilinghuis Klaas de Ruiter, Klaaswaal,
kavelnr. 2670, 12 oktober 2021]

◊29.21: met op de achterzijde een versiering in de vorm van een ster. De achtpuntige ster had door de eeuwen heen een sterke symbolische band met Maria in haar rol als Sterre der Zee. Zeelieden gebruikten de sterren om te navigeren. "Sterre der Zee" werd een metafoor voor Maria als gids op zee en in het leven, vooral in tijden van nood. De achtpuntige ster lijkt op een windroos/kompas, wat weer de verbinding met navigatie benadrukt. Maria leidde de mens evenwel niet alleen op zee en tijdens een reis in de juiste richting, ze deed dit overal en altijd.

Dit religieuze aspect bemoeilijkt de interpretatie van het bord: was het bedoeld als spelbord, als steun voor de zeeman of als steun voor de mensheid?

Zilveren 10x10-ruitenbord met molenbord

Zie ◊29.22-◊29.24. Het laatstgenoemde bord moet van Franse origine zijn: het heeft schuifladen.

◊29.22

Links: Abraham Vilelle, 1777
10x10-dambord / molenbord, Amsterdam, 6 x 6 cm.
[Veilinghuis Van Spengen, Hilversum, 2016 lot 3151]
Rechts: N.N., 18e eeuw (?) 10x10 dambord / molenbord.
8 schijven met cirkelprofiel, 6 met rozet
[Amsterdam Museum, inv. nr. 5879]

◊29.23

Paulus van Beugen, 1812-3.
10x10-dambord / molenbord, 5,2x5,2 cm.
Het bord is gemerkt met een fasciesbundel en een
dolfijn in een driehoek
[Rijksmuseum, inv. nr. BK-14913-XXX]

Keramiek pag 314

31. Keramiek

Motieven op keramiek

'Is er literatuur beschikbaar die uitputtend de motieven beschrijft op keramiek, dus op aardewerk, steengoed en porselein?', vroeg Wim van Mourik zich vele jaren geleden af. Hij vond niets. Wel stuitte hij op de naam Jan Pluis (1937), een Groninger met expertise in keramiek. Pluis hielp Van Mourik aan informatie, informatie die vervolgens in dit boek terecht kwam.

De dambordtegels

"Een tegel met een ruitenmotief heet DAMBORD", schreef Pluis. Per brief met ingesloten foto's van tegels, van zo lang geleden dateert het contact. Via de naam DAMBORD kon Van Mourik later op internet verder naar tegels zoeken.

Ornamenttegels (1)

Aan de Rotterdamse Coolsingel zit het pand van Museum Rotterdam. Dit bezit twee ornamenttegels, Q31.1 en Q31.2 .

Eind 19e eeuw bakt het Harlingse bedrijf Spannenburg-Van Hulst tegels onder de naam *Dambord met paarse trek en stippen*, zoals het handgetekende modellenboek ze noemt: Q31.3 en Q31.4 .

Ornamenttegels (2)

De ruiten op een dambordtegels zijn soms opgevuld met bloemmotieven, zogenaamde *bloemruiten*: Q31.5 . De naam blijft DAMBORD, ook tegel Q31.6 . Dit bord is *besprenkeld*, zoals het heet. Het Utrechtse modellenboek gebruikt de naam *Gesprikkeld Damborden*.

Schaakbord-carré

Eind 18e eeuw komt in de Nederlanden het schaakspel op (hoofdstuk 23), in de 19e eeuw breekt het door (hoofdstuk 38). Had dat misschien gevolgen voor de naam van de ornamenttegels? Nee, die heet tot de dag van vandaag DAMBORD. Er is één uitzondering: in het Harlinger modellenboek van 1870-1900 wordt een *Schach-carré* de oven in geschoven, gezien de naam bestemd voor de Duitse markt: Q31.7 .

Ovenboeken

Jan Pluis [1998:256] nam de aantallen gebakken DAMBORD-tegels over die werden opgegeven in het *Ovenboek*, zo heet dat, van tegelbakker Tichelaar uit Makkum.

Q31.1 en Q31.2 Ornamenttegels

Links een tegel uit de periode 1650-1680,
13,2x12,6x1,3 cm, inv. nr. 12386-2

Rechts een tegel uit de periode 1660-1700,
12,9x12,9x1,1 cm, inv. nr. 12429-2

[Museum Rotterdam]

Q31.3 Tegel, 1870-1910

[Naar het Harlinger
modellenboek, particuliere
collectie]

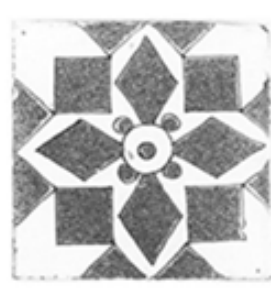
Q31.4 Tegel, 1870-1910

[Harlinger modellen-
boek]

Q31.5 Bloemruiten

[Makkumer modellen-
boek Tichelaar]

Q31.6 Besprenkeld dam-
bord of Gesprikkeld
dambord

18e eeuw, 12,8x12,8x0,9 cm
[Utrechts modellenboek]

van de Duitser Joseph Scholz, als uitgever gevestigd sinds 1793, die omstreeks 1836 kinderboeken liet schrijven –als een der eerste! De datering is op basis van de gesignde prent met de letter W: J. Gschihay 1836 [volgens de Koninklijke Bibliotheek –KW SMC K 1245. Coll. Landwehr-Vogels]. De productie omvatte "de behoeften van de kinderwereld": prentenboeken, prentenbladen, kleurplaten en bordspellen [http://www.vintagebooks.de/jos-scholz-mainz-verlag].

◊33.2 N.N. ca. 1836. Dambrett, Damier, Dambord.
(Uitgever Joseph Scholz, Mainz)

Nederlandse ABC-boeken

Ergens tussen 1832 en 1850 liet de Rotterdamse uitgever T.J. Wijnhoven-Hendriksen op één vel een ABC-met-plaatjes drukken: ◊33.3. Bovenaan een rijm: *Deez' fraaije prent vertoont in menig schrift en beeld, / De letters van 't A B geregeld afgedield, / En al de woorden die men schrijft, of leest, of speldt, / Zijn uit dit lettertal kunstmatig zaamgesteld.*

Uitgever G. van der Linden uit Amsterdam zette omstreeks 1875 een "Nuttig ABC boekje voor lieve kinderen" in de markt, met drie letters per bladzijde. Onder de letter D een plaatje van twee dammende kinderen en een rijmpje: ◊33.4.

Prentenboeken

Als extraatje besteed ik aandacht aan prentenboeken, eveneens gevonden door Van Mourik tijdens een zoektocht van een halve eeuw.

◊33.5. In 1847 komt de uitgever K. Fuhri met het "Groot Nederlandsch Prentenboek met 700 houtgravuren". "Allerlei voor kinderen, die al groot zijn en ook voor hen die nog veel moeten groeien, die naar school gaan en die nog niet naar school gaan, die enkel naar de prenten kijken en die ook naar de

D E F.

Als ik 't wel beseef,
Damt hier PIET met JET,
Louter uit de pret;
Doch het Moisje sprak, hoor PIET:
Nee, dit spel bevalt mij niet.

◊33.4 N.N. "Nuttig ABC boekje"
[Universiteitsbibliotheek Amsterdam,
OTM: K 99-312]

◊33.5 Jean-Jacques Grandville, 1847
[Koninklijke Bibliotheek, KW NOM Z 35] 333

Ø35.3 Mastbord/dambord met uitgestoken velden.
Anno 1769 E H S, 43x27 cm, 600 gram
[Collectie Fries Scheepvaart Museum, Sneek]
In bruikleen van de Ottema-Kingma
Stichting te Leeuwarden. Inv. nr.:N-036

schuit al lang passé. Voor hun verdwijning waren drie andere vervoermiddelen verantwoordelijk: diligence, stoomboot en trein.

De diligence

Begin 19e eeuw besloot de Nederlandse overheid tot de aanleg van een rijkswegennet. Toen verscheen de diligence, een veel sneller vervoermiddel dan het

Ø35.4 Mastbord/dambord met uitgestoken velden.
Anno 1760 E H S, 34x22 cm, 800 gram
[Particulier bezit]

zeilschip. Het schaakspel dankt zijn uitbouw mede aan de snellere verbindingen, waardoor een centraal bestuur wedstrijden kon gaan organiseren. Dammers, zij speelden hun spel nog altijd vaak, hadden veel minder behoefte aan een organisatie.

De trein

De 20e september 1839 staat met uitroeptekens in onze geschiedenisboeken: het spoortraject Amsterdam-Haarlem werd geopend, evenwijdig aan de

Ø35.5 Plaat uit de 40-delige Schoolprentenreeks "Algemeen Reisboek door het Koninkrijk der Nederlanden", Groningen 1863
In 1883 werd de 1863-editie herdrukt met de stoomboot toegevoegd